

СРІБНА
Марія Андріївна,
аспірантка Інституту історичної освіти
Національного педагогічного
університету
ім. М. П. Драгоманова
(м. Київ)

**ПІДПІЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ЧЕРВОНИЙ ХРЕСТ
У ЗАГОНАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

На основі наукових здобутків попередників та маловідомої документальної архівної бази показано етапи, методи та масштаби діяльності Українського Червоного Хреста в загонах Української Повстанської Армії в роки Другої світової війни.

На основе научных достижений предшественников и малоизвестной документальной архивной базы показаны этапы, методы и масштабы деятельности Украинского Красного Креста в отрядах Украинской Повстанческой Армии в годы Второй мировой войны.

On the basis of scientific achievements of predecessors and the stages, methods and scales of activity of Ukrainian Red Cross are shown the not popular documentary archived base in detachments of Ukrainian Insurgent Army in the years of Second world war.

Історія національного руху опору (ОУН–УПА) досить складна, неоднозначна і ще містить чимало запитань. Декілька разів на найвищому державному рівні незалежної України розглядалося питання про політичну оцінку діяльності ОУН і УПА. Однозначного рішення немає й досі.

У цілому проявляються дві тенденції у розвитку сучасної вітчизняної історіографії з проблеми ОУН і УПА. По-перше, головна увага дослідників зосереджена на подіях у західноукраїнському регіоні, що пояснюється широкомасштабністю національно-визвольних змагань на Волині і Галичині та

наявністю багатоджерельної бази. По-друге, спостерігається прагнення істориків досліджувати у контексті діяльності ОУН і УПА вузькі питання військового, соціального, культурного характеру.

На жаль, коло зазначених питань, незважаючи на свою актуальність, певною проекцією на сьогодні, протягом тривалого часу так і не знайшло свого конкретного висвітлення в українській історіографії. Тому цілком зрозуміло, що з об'єктивних причин вони були вперше порушені в зарубіжжі.

Українська діаспора залишила багато спогадів про окремих осіб, які працювали в підпільному УЧХ та були активними учасниками ОУН–УПА. Так, редакція журналу «Сучасність», видання Українського товариства закордонних студій, присвятила травневий випуск за 1987 р. керівнику підпільного УЧХ К. Зарицькій.

Значний інтерес та велику цінність викликає дисертаційне дослідження Л. Онишко про К. Зарицьку як голови підпільного УЧХ. У дисертації простежується організація санітарних вишколів та підпільних лікарень і їх матеріально-технічне забезпечення, висвітлено роль К. Зарицької як координатора усієї мережі підпільного Червоного Хреста на західноукраїнських землях у 1943–1944 рр.

У роки Другої світової війни основною стратегічною метою формувань ОУН–УПА було відновлення української державності. Потрапивши у вир радянсько-німецького протистояння, вона активно намагалася відіграти роль «третьої сили», що представляла та обстоювала інтереси українського народу. Така позиція зумовила боротьбу одразу на три фронти – проти німецьких окупантів, радянських партизанів та польських формувань Армії Крайової. Оскільки УПА, на відміну від Руху Опору в Європі, не підтримувала жодна з держав, вона змушена була дотримуватися своєрідної тактичної лінії, в основі якої лежали збереження і зміцнення власних сил, намагання поширити свій контроль на якомога більшу частину українських земель, вичікування слушного моменту для вирішального удару.

Хоча УПА мала централізовану систему управління, але одночасно її відділи мали велику незалежність у діях. Зокрема, до кола обов'язків керівників належало формування бригад лікарів, фельдшерів і санітарів.

Також особливістю УПА було те, що вона застосовувала тактику партизанської війни. Тяжкі умови діяльності не дозволяли розбудувати організаційну структуру за принципом регулярної армії та медично-санітарну службу.

В основу організаційної структури армії було покладено територіальний принцип. Відповідно до кількості країв підпільне військо поділялося на УПА–Північ, УПА–Південь, УПА–Захід, УПА–Схід. Їм підпорядковувалися воєнні округи, що поділялися на тактичні відтинки. Крім того, на території тактичного відтинка діяло декілька куренів, до складу яких входили сотні, чоти та рої. Згідно з цим була організована санітарна служба УПА [1, с. 136].

Медично-санітарний персонал, що працював при відділах, не міг одночасно займатися лікуванням поранених та доглядати хворих, турбуючись про повне технічне забезпечення підпільних польових шпиталів. Тому ці функції перебрав на себе реорганізований УЧХ.

Точна дата виникнення УЧХ в загонах УПА не відома. Проте, вже в листопаді 1943 р. був реорганізований УЧХ на крайових рівнях. До організації УЧХ було залучено жіночу мережу ОУН. У наказі ч. 3/43 йшлося про необхідність призначити жінку, яка б займалася організацією і вишколом санітарок, збором харчів і медикаментів для підпільних лікарень, суспільною опікою тощо. Головою підпільного Червоного Хреста на західноукраїнських землях було призначено К. Зарицьку, яка своїми зусиллями зуміла організувати широку мережу надання допомоги потребуючому населенню та воїнам УПА [2, с. 132].

Головний Військовий штаб, розуміючи вагу санітарної служби будував її так, щоб вона якнайкраще відповідала тим важливим умовам, у яких доведеться воювати повстанцям. Тому ще перед воєнними діями Революційний Провід та командування УПА опрацювали план організації і праці УЧХ. Тоді ж вони

постановили, що у підпільній літературі, в акціях назовні та в офіційних листах має вживатися назва «Український Червоний Хрест». Натомість, у внутрішнім листуванні, та у звітах використовується назва «Служба здоров'я» [3, с. 66].

Крім того, на відміну від санітарної служби, що існувала в армії, перед УЧХ ставилися ще завдання у сфері суспільно-політичної роботи. Крім догляду за хворими і пораненими та надання допомоги особам, що постраждали внаслідок репресій радянської влади, УЧХ проводив націоналістичну пропаганду серед населення.

10 листопада 1943 р. було видано «Правильник УЧХ», який детально нормував структуру та діяльність медично-санітарного, аптечного, господарського, харитативного відділів УЧХ [4, с. 141].

Завдання медично-санітарного відділу полягало в організації медичної роботи в бойових частинах, санітарних пунктах, амбулаторіях, в тому числі для цивільного населення. Медичний шеф як референт УЧХ відповідав за санітарну роботу у війську й підпіллі та за загальний стан здоров'я мирного населення.

У бойових частинах за санітарну роботу відповідав лікар, фельдшер і санітар, які були підзвітні медичному шефові. Лікар повинен був проводити огляд стрільців раз на 2–4 тижні і приймати хворих в амбулаторіях. Фельдшер надавав допомогу пораненим у бою та під час відпочинку, відповідав за гігієну війська, побудову апаратів для дезінсекції та дезінфекції на випадок спалаху інфекційних хвороб або застосування хіміко-бактеріологічної зброї, підбирав медикаменти для санітарів в аптечному відділі УЧХ [5, с. 137].

Аптечний, або фармацевтичний, відділ займався заготовленням та сортуванням різних лікарських трав, медичних препаратів шляхом закупівлі чи нападів на військові аптеки, організовував аптечні бази, готував рецепти для шпиталів і відділів, займався зберіганням і переховуванням ліків, виготовленням мікстур, мазей, рослинних сумішей. На території військової округи діяли аптечні бази, що надсилали підпільним лікарням все необхідне.

Кваліфіковані фармацевти готували теренових санітарів, для яких викладали предмет «Лікувальні зела». Слухачі докладно вивчали методи збирання цілющих трав, їх сушіння, магазинування та вживання [6, с. 93].

Але не завжди здобуті ліки приносили покращення хворому. Зокрема, у «Військовому річному звіті» за 1944 р. наводилися факти отруєння ліків, що їх військові загони УПА роздобули самостійно або через спекулянтів.

Господарський відділ відповідав за організацію прядилень, пралень, ткалень; займався зберіганням харчів, а також забезпечував необхідними продуктами вишколи медиків. Денний раціон хворого повстанця складався з 50 г товщу (жиру), 200 г м'яса, 500 г хліба, 1 кг картоплі, 30 г цукру, а також меду, сушених фруктів, цибулі, капусти, гороху, різних круп тощо. Через бойові дії харчування могло бути і значно скромнішим, але загалом санпункти були забезпечені продуктами на 5–6 місяців [7, с. 77].

Лікарі медично-санітарної служби повинні були дбати про належне харчування війська і, перше за все – хворих та поранених. Але можливості Санітарної служби допомагати в правильному харчуванні були обмежені і зводилися переважно до фахових вказівок та порад. Тут централізована система, подібна до Санітарної служби, не могла практично функціонувати. У більшості випадків кожний самостійно діючий повстанський відділ мусив дбати про харч для вояків з власної ініціативи. Сотенний інтендант постачав провіант для сотні. Джерелом постачання харчів було довколишнє населення. Санітарна служба стежила за якістю їжі. Харчування для всіх учасників табору, як старшин, так і вояків, було однакове, що суворо виконувалося. Справа харчування хворих та поранених, завдяки добре зорганізованій господарчій референтурі була задовільна. В кожному санітарному пункті в міру можливості харчування було поставлено так, що хворий або поранений отримував один харчовий раціон, а медично-санітарний персонал інший. Харчі зберігалися у відповідно збудованих приміщеннях (бункерах). Таким чином, блокада сіл не відбивалася на харчуванні поранених. Правда, певний відсоток продуктів внаслідок вологості псувався [8, с. 99].

Кадрове питання в УЧХ стояло дуже гостро. Вирішували його різними шляхами. Основу референтури склали студенти старших курсів медичного інституту, працівники з розформованого німцями УЧХ, практикуючі лікарі. Крім українців, у підпільному Червоному Хресті працювало багато євреїв. Часто це були люди, яких українці врятували з полону. В інструкції від 6 лютого 1944 р. рекомендувалося залучати до підпільної роботи всіх молодих українських лікарів, якщо треба, – навіть силою, а їхні родини забезпечувати всім необхідним. На місцях лікарі вже самостійно проводили навчання персоналу, який згодом відправлявся у відділи УПА. Це були кількомісячні чи кількатижневі курси, що організовувались у різних районах західноукраїнських земель [9, с. 141].

Згідно з розпорядженням організаційного референта крайового проводу, до 1 січня 1944 р. кожен повіт повинен був нараховувати не менш як 100 вишколених санітарок. Реальну кількість медичного персоналу і, відповідно, точність у виконанні цього розпорядження сьогодні важко встановити. Всі слухачі курсів вивчали анатомію та фізіологію людини, першу медичну допомогу, фармакологію, особливості медикаментозного лікування і застосування лікарських трав, основи гігієни, хірургії. На завершальному етапі курсів слухачі складали іспити за підручником «Санітарний конспект», після чого відбувався розподіл [10, с. 177].

За словами референтки УЧХ Львівщини А.Стецько, яка проводила курси для санітарок та медперсоналу, головною умовою зарахування на курси був відповідний рівень освіти (шість класів). Санітарний вишкіл відбувався за спеціально розробленою програмою, що складалася з теоретичної та практичної частин. На заняттях подавали елементарні відомості про анатомію людини, особисту гігієну, мікроби, асептику й антисептику. Більше уваги приділяли вивченню ран, травм, а також способів зупинки кровотечі, перев'язки, знерухомлення кінцівок. Ввечері додатково проводилися ще й загальноосвітні заняття. Курсантки, які отримали повну або неповну середню освіту, навчалися за складнішою програмою. Як згадує одна з курсанток, «День починався

ранньою руханкою, умиванням на річці або біля криниці. Після спільної молитви та сніданку проводилися заняття, які тривали до обіду. По обіді ми мали коротенький відпочинок, а потім знову ішли на заняття. Вечори ми заповнювали розмовами на актуальні теми та співом. День закінчувався молитвою. Учасниці курсів називали себе подругами і зверталися одна до одної по прибраних іменах – псевдонімах»[11, с. 75].

Таким чином, на основі спогадів безпосередніх учасників тогочасних подій можна припустити, що проведенню медичних курсів надавалося велике значення. Адже, крім медичних знань, курсантки засвоювали ідеологію, завдання та цілі національно-визвольного руху, підвищували свій загальноосвітній рівень, ознайомилися з організацією та змістом шпитальної справи.

Проте архівні документи свідчать, що брак медпрацівників відчувався постійно. Впроваджені підпільним керівництвом заходи лише частково змогли задовольнити потреби УПА у кваліфікованих медичних кадрах.

Санітарну працю при відділах УПА виконували спершу лікарі. Згодом, внаслідок втрат, число їх зменшилось, і тоді їх місце мусили зайняти санітари. Тільки при курені був курінний лікар. Найнижчою санітарною ланкою при відділі УПА був чотовий санітар. В обсяг праці чотового санітара входила перша допомога пораненим з його чоти і опіка над ними до часу переведення їх на збірний пункт даного відділу після бою.

Харитативний відділ опікувався родичами заарештованих чи відправлених на заслання членів УПА, сиротами, яких влаштовували в сім'ї, які були на стороні ОУН–УПА, де ці діти виховувались як рідні. Зокрема, 30 листопада 1943 р. комендант запілля УПА групи «Богун» видав наказ № 10 «До Українського Червоного Хреста» про роботу харитативного відділу, в якому відзначив, що завданням відділу є поміч потерпілим від акцій німецько-польських вандалів, полегшення матерям опікуватись дітьми [12, с. 141].

Також до кола обов'язків організації входило, у разі загибелі вояка УПА, повідомляти його родину. Для родичів убитих в боях з відділами УПА було

розроблено спеціальне повідомлення УЧХ, завізоване печаткою УЧХ і з перекладом польською мовою. У другій частині «Повідомлення» висловлювалося співчуття, що (ім'я та прізвище покійного) був змушений віддати своє життя для боротьби з ворогами українського народу.

УЧХ діяв згідно з загальноприйнятими міжнародними законами щодо метод ведення війни та опіки над пораненими. Родини вбитих ворожих вояків повідомляв УЧХ спеціальним листом із печаткою, в якому писалось, що такий чоловік, син чи батько, згинув у бою проти УПА не за справедливу справу, не в обороні своєї вітчизни, народу чи церкви, а як вислужник Москви чи радянського режиму. До такого листа долучали документи вбитого, як доказ правдивості повідомлення [13, с. 87].

Одним з головних завдань УЧХ полягало в організації санітарних пунктів у лісових зонах або в місцях, віддалених від головних доріг та різних військових і поліцейських об'єктів. Шпиталь УЧХ (санітарну криївку) будували в землі, на 6–15 ліжок, з кухнею і канцелярією. Своїм зовнішнім виглядом околиця не сміла давати жодних ознак ворогові, що десь близько знаходиться шпиталь. В околицях криївки не сміли бути тріски з дощок, рештки глини, ні витопаного місця тощо.

Крім того, чоловіча мережа зобов'язувалася збудувати для санпункту три спеціальні криївки: 1) окрему для хворих, яка складалася з двох: великої й малої, що сполучалися між собою тунелем; 2) запасну на випадок демаскування; 3) малу криївку для тяжкохворих, яка мала бути теплою, добре провітрюваною, з окремими потаємними входом та виходом.

В санітарних вказівках містилось ряд порад, як правильно організовувати медичну допомогу в підпільних умовах. Так, наприклад, хати для підпільних потреб, треба було вибирати серед тих родин, де немає малих дітей і в яких всі члени сім'ї живуть у згоді між собою, мовчазні, не скупі. Хата повинна була бути на краю села, або якщо в середині то так, щоб підхід був скритий, а сусіди не цікаві. Не добре було підбирати хату, де є гарна дівчина чи вдова. На високому терені можна було будувати землянку-криївку. Називати села чи

прізвища іншого не можна було, бо господарі тоді могли подумати, що ви і про них розкажете іншим людям. При таємних листуваннях та звітуваннях застосовувався таємний шифр [14, арк. 27].

У 1944 р. в західних областях України розпочалось утвердження радянської партійно-політичної системи. Це викликало значну протидію місцевого населення, насамперед організованого національного підпілля. Вже в березні 1944 р. для ліквідації формувань УПА сюди направили війська НКВС-НКДБ, що діяли за підтримки підрозділів Червоної армії. Наприкінці 1944 р., у Львівській, Ровенській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській та Чернівецькій областях органами НКВС було проведено майже 6,5 тис. бойових операцій, в перебігу яких вбито 57 405 і взято в полон 50 387 осіб [15, с. 21].

Таким чином, з приходом більшовиків діяльність підпільного Червоного Хреста зазнала сильного удару. Внаслідок безупинних боїв та облав, застосування радянською владою тактики хитрощів і провокацій було розгромлено багато шпиталів, порушено роботу крайової референтури УЧХ. Згідно з даними агента НКВС «Сокола» (справжнє ім'я та прізвище не відомі), восени 1944 р. Провід ОУН видав наказ про розпуск жіночої референтури, яка була основою УЧХ. Причинами цього рішення називалися: недотримання жінками правил конспірації, у результаті чого радянським органам вдавалося достатньо швидко викривати мережу ОУН-УПА; відсутність конкретної роботи; швидка згода співпрацювати з органами радянської влади.

По відношенню до поранених вояків УПА більшовицька влада не визнавала прав та законів міжнародних конвенцій Червоного Хреста. Тільки завдяки великій мужності і відданості справі працівників медичної служби УПА та місцевого населення вдавалося повертати здоров'я багатьом пораненим і хворим воякам.

У нових умовах крайовий та обласний референти не мали змоги виконувати свої обов'язки належним чином. Тому в березні 1945 р. Галицький крайовий провід ухвалив рішення про розпуск крайової референтури УЧХ. Їхня

робота була передана безпосередньо окружним та районним проводам, у складі яких залишалися жінки, що мали досвід організації санітарної роботи. Все майно переходило під контроль господарської референтури. До 22 серпня 1945 р. було наказано провести повний реєстр магазинів і скласти касові книги майна підпільного Червоного Хреста.

Реорганізований УЧХ поділявся вже на три головні відділи: організаційний, медичний і фармацевтичний. Організаційний відділ узяв на себе обов'язки господарського та харитативного відділів, а функції медичного й фармацевтичного залишилися без змін.

Боротьба УПА і діяльність УЧХ продовжувалися після закінчення війни. Після арешту К. Зарицької у 1947 р. УЧХ очолила Г. Дидик. Проте тоді вся сила збройних сил СРСР та НКВД була скерована на боротьбу з українським підпіллям. В таких умовах керівництво підпілля прийняло рішення протягом 1946–1949 рр. провести планову демобілізацію бойових відділів УПА і перехід старшин і підстаршин УПА у сітку «Збройного підпілля».

Співробітники УЧХ продовжували надавати медичну допомогу підпільникам. Частина їх легалізувалися, але з часом переважно були арештовані і репресовані більшовицькою владою. Сотні медиків і громадян були засуджені на 10–25 років каторжної праці в концтаборах ГУЛАГу тільки за надання медичної допомоги пораненим або хворим підпільникам. Засуджували навіть за збирання лікувальних трав для вояків УПА. В 1980-1990 рр. ряд засуджених було реабілітовано (багатьох – посмертно).

Крім того, після 1945 р. в Німеччині й Австрії було кілька спроб відновити УЧХ. На з'їзді у жовтні 1945 р. у Мюнхені обрано керівні органи єдиної української організації Червоного Хреста, але вже тоді, під тиском СРСР, американська окупаційна влада заборонила вживати назву УЧХ. Тоді УЧХ перетворено на організацію з подібними завданнями, спершу як Санітарно Харитативну Службу (СХС), а з 1949 р. як Українську Медико-Харитативну Службу (УМХС) з осідком у Мюнхені. На початку в системі УМХС працювало близько 150 лікарів та було організовано кілька курсів для медсестер, але з

виїздом за океан їхня чисельність зменшилась як і діяльність УМХС. Крім лікарської допомоги, діяв відділ розшуку зниклих людей та поєднання членів родин.

Отже, поряд з УПА був створений і активно функціонував підпільний Червоний Хрест. Але відновлення більшовицького режиму на західноукраїнських землях вимагало від національно-визвольного руху змінення тактики боротьби. Сам факт існування УЧХ мав велике значення для вояків УПА. Діяльність референтури полягала у підготовці кваліфікованого медперсоналу, налагодженні роботи підпільних аптек, господарського сектора і харитативної (допомогової) служби, а також в облаштуванні санпунктів (підземних шпиталів), транспортуванні поранених, підтриманні гігієни серед вояків та цивільного населення. Висока організованість українського підпілля та постійна політико-ідеологічна робота серед бійців УПА і місцевого населення, яку систематично проводили референти УЧХ, стали важливими чинниками у забезпеченні активної діяльності українського національно-визвольного руху.

Таким чином, героїзм вояків УПА і медиків УЧХ, їх самовідданість і жертвовність вписали незабутні сторінки як в історію національно-визвольної боротьби українського народу, так і в історію української медицини, та в історію організацій Червоного Хреста.

Список використаної літератури

1. *Онишко Л.* Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати. Катерина Зарицька в українському національному русі. – Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2007. – 912 с.
2. *Там само.*
3. *Кравець А.* Медики у визвольних змаганнях українського народу : (від Українського Червоного Хреста до Служби Здоров'я УПА). – Львів : Галиц. вид. спілка, 2010. – 193 с.
4. *Ганіткевич Я.* Історія української медицини в датах та іменах / Я. Гніткевич ; Наукове товариство ім. Шевченка ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Львівське від-ня ; Всеукр. лікарське т-во. – Львів, 2004. – 368 с.
5. *Онишко Л.* – Вказ. праця.
6. *УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 : (зб. док.).* – Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів. – Торонто, 1957. – Ч. 1. – 451 с.
7. *Крапивко С.* Медична служба ОУН і УПА // Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія : історія, уроки, сучасність : матеріали наук. конф. – Стрий, 1993. – С. 68–70.
8. *Кравець А.* – Вказ. праця.
9. *Онишко Л.* – Вказ. праця.
10. Медична опіка в УПА / М. Ріпецький (ред.) // Літопис УПА (Української Повстанської Армії). – Торонто ; Львів, 1992–1993. – Т. 23. – 477 с.
11. *Медична опіка в УПА / М. Ріпецький (ред.) // Літопис УПА (Літопис Української Повстанської Армії).* – 2001. – Т. 32. – 581 с.
12. *Ганіткевич Я.* – Вказ. праця.
13. *УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. : (зб. док.).* – Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів. – Торонто, 1957. – Ч. 1. – 451 с.
14. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3833, оп. 2, спр. 119, арк. 153.*
15. *Баран В. К.* Україна крізь віки : в 15 т. / В. К. Баран, В. М. Даниленко ; НАН України ; Ін-т археології / В. А. Смолій (ред.). – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 13 : Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – 303 с.